

URARTU DÖNEMİNDE ŞEBETERİA ŞEHRİNE GENEL BİR BAKIŞ

A General Outlook To City Of Sebeteria In Urartian Period

Dr. Öğr. Üyesi Cuma Ali YILMAZ*

Özet

Şebeteria (bugünkü adıyla Palu) ilk çağlardan beri önemli bir yerleşim yeri olmuştur. Söz konusu bölge çalışma konumuz olan Urartular dönemine kadar, Sümer, Hurri-Mitanni, İsuwa, Hitit, Muşki, Asur gibi birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Urartuların bölgeye hakim olduğunu belgeler nitelikteki Palu kitabesi, kaya gömütleri, kaya tünelleri gibi yapıtlar, Palu'nun tarihini ve Urartuların Doğu Anadolu'daki faaliyetlerini öğrenmemiz açısından mühim eserler niteliğindedir. Palu bölgesi, Urartuların mimarisi, ölü gömme adetleri, ahiret inançları ve toplumdaki sosyal sınıfların varlığı gibi siyasi, iktisadi ve sosyal açıdan önemli bilgiler vermektedir. Bölge sahip olduğu özellikleriyle tam bir Urartu kenti görünümündedir. Bölgenin incelenmesiyle, hem Doğu Anadolu'nun tarihi hem de Urartuların tarihi hakkında genel bir çıkarım yapmak mümkündür.

İlk çağlarda Palu'nun siyasi evrelerinin kısa bir analiziyle başlayacak olan çalışmamızda, Urartuların bölgedeki faaliyetleri yerli ve yabancı kaynaklar ışığında izah edilecektir. Çalışmanın sonunda Urartular açısından Palu'nun stratejik önemi, batıya düzenlenen seferlerin değişmez rotası olması, eyalet merkezi statüsünde olması değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Şebeteria, Doğu Anadolu, Urartu Krallığı, İlk Çağ

Abstract

Sebeteria (today known as Palu) has been an important settlement place dated from archaic ages. Said region until the period of Urartu studies on the subject has hosted many civilization such as Sumerians, Hurry-Mitanny, Isuwa, Hittites, Muski, Assyrians. Palu tablet such as to the documents that dominated the region of Urartians important works is quality in terms of our learning history of Palu's and activities in Eastern Anatolia of Urartians such as productions rock sepulchers, rock tunnels. Palu district, gives important informations in terms of political, economic, social such as architecture of Urartians, burial customs, beliefs in the afterlife and existence of social classes in society. Region looks exactly a city of Urartians with these characteristics. Both history of Eastern Anatolia and about the history of Urartian is possible to make a general inference by examining the region.

Our study which will begin with a short analysis of the political process of Palu's in first ages, will explain activities in the region of Urartians in the light of local and foreign resource. Conclusion part of our work Palu's significance of strategic in terms of Urartian has stable get on course voyage coordinated to west, have the status province central the end of the work will be evaluated.

Keywords: Sebeteria, Eastern Anatolia, Kingdom of Urartian, First Age

*Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü-Elazığ.

Giriş

Günümüzde Elazığ iline bağlı bir ilçe olan Palu, Murat Nehri¹ kıyısında bulunan eski bir yerleşim merkezidir. Bölge ve çevresi tarihi çağlar boyunca, Hurri-Mitanniler, İsuwahılar, Hititler, Muşkiler, Asurlular, Urartular, Persler, Makedonyalılar, Roma ve Bizans gibi bir çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır (Tarihte ve Günümüzde Palu 1998: 27).

Palu ve yöresinin tarihte bilinen en eski sakinlerinin Hurriler ve bunlara ait akraba kavimler olduğu kabul edilmektedir. MÖ 2000 yıllarından itibaren Doğu Anadolu'ya yerleşmiş olan Hurriler, neredeyse bütün Ön Asya'da hakimiyet kurmuşlardır (Yapıcı 2004: 11). MÖ 14. ve 15. Yüzyıllarda ise Fırat ile Harput arasındaki Murat havzasına İsuwa krallığı egemendi (Çevik 1987: 5-6). İsuwa krallığı bugünkü Elazığ ilinin bulunduğu coğrafyayı kapsamaktadır. Sınırları kuzeyde Murat Nehri, batı ve güneybatıda Fırat nehri, güneydoğuda ise sınırları net olarak bilinmemekle birlikte Yukarı Mezopotamya düzlükleri ve Yukarı Dicle havzasına kadar görülmektedir. İsuwa krallığı ilk zamanlarında, Hitit ve Mitanni krallıkları arasında tampon bölge özelliği göstermekteydi. (Bingöl 2013: 120-121). Hitit metinlerinde İsuwa'nın adına rastlanan dönem, bir yandan Hititlerin, bir yandan da Mitannilerin Suriye'de etkinlik sağlamaya çalıştıkları dönemdir. Aynı amacı gütmeleri bu iki devlet arasında siyasal bir gerilimin doğmasına neden olmuştur. Hitit metinlerinde İsuwa'dan bu siyasal gerilim bağlamında söz edilmiştir (Arslantaş 2014: 239). Ancak sonrasında İsuwa ve Hitit devleti arasında anlaşmazlık çıkmış, yaşanan savaşlar neticesinde, İsuwa, Hitit devletine doğrudan bağlı hale gelmiştir (Bingöl 2013: 120-121). İsuwa'nın Hitit egemenliğine girmesi I. Şuppiluliuma (MÖ 1375-1335) dönemine denk gelmektedir (Arslantaş 2014: 239). Hitit kralı I. Şuppiluliuma'nın, Fırat Nehri'ni geçip İsuwa bölgesine girmesi ve bu dönem içinde yaptığı savaşlar sonucunda, Hurri-Mitanniler ile bir barış anlaşması yapmış olması bu dönem öncesinde yani MÖ 14. yüzyılın ikinci yarısında Mitannilerin bölgedeki varlığını ispatlamaktadır (Yapıcı 2004: 11).

Mitanni devleti, ilk olarak Hitit imparatorluğu tarafından zayıflatılmıştır (Koroğlu 1996: 68-69). Ardından MÖ 1280 yılında Asur krallarından I. Salmanasar, Mitanni ülkesine saldırarak Asur devletinin sınırlarını genişletmiştir. I. Şulmanu-Aşared devrinde ise Mitannilere tamamen son verilmiştir. Böylece MÖ 1260 yılında bölge Asur hakimiyetine girmiştir (Yapıcı 2004: 12).

Elazığ yöresindeki Asur hakimiyetinin gücü ve ne kadar süre etkili olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte, MÖ 13. yüzyıl sonlarından itibaren, Elazığ ve çevresinde yeni bir kavim olan Muşkiler etkili olmaya başlamıştır (Koroğlu

¹ Fırat'ın en önemli koludur. İlk kaynaklarını, Van Gölü'nün kuzeyindeki Aladağ'ın kuzey eteklerinden alır. Gülizar yaylalarından gelen pek çok suyu da toplar. Murat Nehri, Ağrı'dan geçtikten sonra Güneybatıya yönelir. Bingöl'ün Genç ilçesini geçerek Elazığ topraklarına girer. Sürekli batı yönünde akarak Palu'ya ulaşır ve Keban Baraj Gölü'ne dökülür; (Arslantaş 2013: 4).

1996: 68-69). Muşki halkı Alzi ülkesini², Hitit imparatorluğunun yıkılışından hemen sonra işgal etmiştir (Payne 2006: 6). Muşkilerin Elazığ hakimiyeti MÖ 1200 yıllarına denk gelmektedir. Hitit imparatorluğunun yıkılmasına neden olan göçler ve Anadolu'daki kargaşa sırasında Muşkiler, yörede meydana gelen otorite boşluğundan yararlanarak bölgeye hakim olmuşlardır (Arslantaş 2014: 239).

1. Genel Hatlarıyla Urartu Devleti ve Urartuların Elazığ Hakimiyeti

Urartu Krallığı'nın toprakları günümüzde Türkiye'nin doğusu, Ermenistan ve İran, Azerbaycan olmak üzere üç parçaya ayrılmaktadır. Van Gölü çevresi krallığın merkezidir. Topraklarının en büyük parçasını günümüz Türkiye'sinin doğu vilayetleri oluşturmaktadır (Salvini, Çilingiroğlu 2009: 497).

Urartular ilk olarak MÖ 13. yüzyılın ilk çeyreğinde Doğu Anadolu'da Van Gölü çevresinde görülmüştür. Kökenlerinin MÖ 3000'de Transkafkasya üzerinden gelen kabilelerle bunların akraba boylarına dayandığı sanılmaktadır. MÖ 9. ve 6. yüzyılları arası Urartu Devleti'nin temelini oluşturacak olan bu halk, MÖ 13. yüzyılda Uruatri ve Nairi adında iki siyasal birlik kurmuşlardır. Hurri-Mitanni Devleti'nin Hititler tarafından ortadan kaldırılması, tampon bölge durumundaki Doğu Anadolu'da siyasal dengeyi bozmuştur. Asurluların Doğu Anadolu'nun doğal kaynaklarını ele geçirmek için sürekli akınlar düzenlemeleri, bölge halkını bir birlik oluşturmaya yöneltmiştir. Bu döneme, yani Uruatri ve Nairi konfederasyonları dönemine, "Urartu'nun proto tarihi" (Van Loon 1966: 6) ya da "Urartu'nun Arkayik Çağı" denilmektedir. MÖ 9. yüzyılda Urartular, merkezi devlet sistemi ile yönetilmeye başlamışlardır. Ancak beylikler konfederasyonundan merkezi devlet yönetimine birden bire geçilmemiş, bir geçiş evresi yaşanmıştır. Merkezi yönetim, Lupitri'nin oğlu I. Sarduri ile başlamıştır. I. Sarduri (MÖ yaklaşık 840-830), Urartu'nun kurucu kralı sayılmaktadır (Komisyon Yurt Ansiklopedisi 1982: 2494,). Urartu kralları hakkındaki bilgileri temelde Asur kaynaklarından elde etmekteyiz (Radner 2011: 735).

Urartu isminin nereden geldiğine bakacak olursak; Urartu, Krallık için kullanılan Asurca bir kelimeden "Urashtu" kelimesinden gelir ve "yüksek yer" manasına gelmektedir. Ya dağlık bölge olmasına istinaden ya da genel olarak uygarlıklarını dağlık kayalar üzerine inşa etmelerine atıfta bulunarak bu ismi vermişlerdir. Babiller için Uruatri, İbranicede (Eski Ahit'te) krallık Ararat (Ağrı Dağı) olarak biliniyordu. (Cartwright 2018: 15). Urartular ise kendi devletlerini "Bianili" olarak adlandırıyorlardı (Van Loon 1966: 1, Bournoutian 2006: 10). Urartuların isminin kökeninin coğrafi bir anlama sahip olduğu konusunda araştırmacıların tutumu genel olarak aynıdır.

² Alzi Ülkesi, MÖ II. bin yıldan Orta Çağ'a kadar uzun bir süre yazılı belge ve kaynaklarda, Doğu Anadolu coğrafyası ve daha çok da Diyarbakır'ın batı kısmı ile ilişkili olarak karşımıza çıkan bir ülke ve kent ismidir. Bugünkü Elazığ bölgesi olarak düşünülmektedir; Pınarcık 2012: 472-473.

Asur kaynaklarında ‘Uruatri’ terimi ilk defa I. Salmanasar (MÖ 1274–1245) dönemi yazıtlarında kullanılmaya başlanmıştır. Asur’un kuzeyindeki dağlık bölgelere düzenlenen seferlerin anlatıldığı kaynakta, ‘Himme, Uatkun, Maşgun, Salua, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun adındaki sekiz ülke ‘Uruatri’ terimiyle tanımlanmıştır (Çilingiroğlu 1994: 5, Tan 2010: 14). I. Salmanasar’ın yazıtında “O zaman rahipliğimin başlangıcında Uruatri ülkesi bana karşı ayaklandı (benden uzaklaştı ve düşmanlık gösterdi). Tanrı Asur ve yüce tanrılara, efendilerime ellerimi kaldırdım dua ettim. Askerlerimi topladım onların yalçın dağlardaki kalelerine yürüdüm. Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun ülkelerini, yani 8 ülkeyi ve onların silahlı kuvvetlerini ele geçirdim. Onların 51 şehrini ele geçirdim, yaktım ve mallarına el koyarak ganimetleri aldım” (Luckenbill 1926: 39) ifadeleri yer almaktadır. Salmanasar’dan sonra Uruatri terimi MÖ 11. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık 200 yıl Asur kayıtlarında geçmemiştir. Ayrıca I. Salmanasar, 51 tane Urartu şehrini üç günde yakıp yıktığını ifade etmiştir (Boardman 2003: 329).

Urartular, devlet yapısı, şehir planlaması, mimari, yazı ve sanat gibi birçok konuda kendine has özellikler göstermektedir. Ancak her konuda özgünlükten söz etmek mümkün değildir. Güneydeki güçlü komşusu Asur krallığı, birçok bakımından Urartulara örnek olmuştur. Urartular Doğu Anadolu’da radikal değişimler getirmiştir. Burada nüfusun büyük kısmının kentlerde yaşamaya zorlanması, sulu tarımın teşvik edilerek yerleşik köy toplumu oluşturma çabaları ve güçlü bir merkezi yönetimin kurulması bu değişimlerin başlıcalarındandır. Urartu Devleti’nin egemenlik alanı içindeki bütün merkezler genellikle “kale” olarak adlandırılmaktadır (Koroğlu 2011: 23-24).

Urartu yerleşim bölgesinin sınırlarını, batıda Karasu-Fırat, kuzeyde Kuzey Ermenistan dağları, doğuda İran Azerbaycan’ındaki Savalan Dağları, güneyde ise Zagros Dağları’yla birleşen Doğu Toroslar oluşturur. Devletin başkenti Doğu Anadolu’da Van Gölü’nün doğu kıyısında yer almaktaydı. Doğu Anadolu’nun eski gümüş, bakır ve demir yatakları ya Urartu Bölgesi’nde ya da Urartu askeri seferlerine hedef olan yerlerde yoğunlaşmaktadır (Salvini 2006: 24-25-27).

Elazığ bölgesi, Urartu Devleti’nin bilinen dördüncü kralı olan Menua (810-786) zamanında ele geçirilmiştir. Asur kaynaklarında Menua’dan söz edilmektedir. Kralın icraatlarını sadece yerli kaynaklardan öğrenmekteyiz. Menua zamanında Urartu Devleti her yöne doğru bir yayılma gösterir (Salvini 2006: 58). Menua tahta geçtiğinde Urartu Krallığı daha güçlü ve organize olmuş durumdaydı. Kral askeri faaliyetlerin yanı sıra bayındırlık faaliyetlerine de önem vermiştir. Başkent Tuşpa³’dan çeşitli yönlere giden yollar üzerinde

³ Urartu krallığının kurucusu I. Sarduri (Salvini 2014: 308) tarafından inşa edilen başkent Tuşpa, Van ilinin hemen hemen 5 km batısındadır. Van Kalesi adıyla da bilinir. MÖ 9. yüzyıldan itibaren Assur çivi yazılı kaynaklarında Turuşpa, Urartu kaynaklarında da Tuşpa olarak geçer (Pınarcık 2014: 44-45).

yaptırıldığı kaleler ve diktirdiği yazıtlar bunu ispatlar niteliktedir (Çilingiroğlu 1994: 55). Ağrı/Patnos Anzavurtepe yazıtındaki “Alzi ülkesinde ayaklanma oldu. Tanrı Haldi sefere çıktı. İspuini oğlu Minua için Qutume Şehri’ni yerle bir etti, Alzi ülkesini ele geçirdi ve Sasnu ülkesini ele geçirdi” (Payne 2006: 74). “Alzi ülkesinde ayaklanma oldu” ifadesinden bölgenin, Kral Menua’dan evvel de ele geçirildiği ve Menua’nın krallık tahtına oturduğu ilk yılında Alzi ülkesinin Urartu’ya isyan ettiği çıkarımında bulunabiliriz. Bu yazıt ise Elazığ bölgesinin, Kral Menua döneminde tam olarak Urartu hakimiyetine girdiğini net bir şekilde göstermektedir.

2. Şebeteria Bölgesinde Urartu İzleri

Şebeteria bölgesinin bugünkü Palu ya da biraz daha batısına karşılık geldiği genel olarak kabul edilmektedir (Çilingiroğlu 1994: 63, Payne, Sevin 2001: 111). Bizde, hem yazıttaki bilgilere bakarak hem de stratejik ve coğrafik konumunu göz önüne alarak bu genel kanaati benimsedik. Oldukça dik, kalkerden bir kayalık üzerine kurulmuş olan Palu’nun kuzeyi, doğusu ve güneyi uçurumlarla sınırlanır (Resim 1) (Ayman 2013: 328).

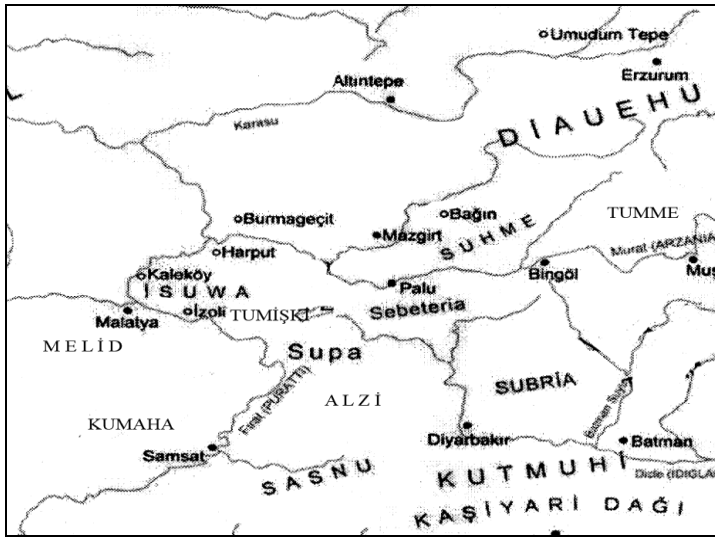
Resim 1: Palu genel görünüm (Ayman 2013: 328).

Palu bölgesi, tarih boyunca pek çok farklı isimle anılmıştır; Balu, Belabitene, Rum ağzında Balouos, Ermenilerde Balakhovit gibi... (Umar 1993: 149) Urartular döneminde Sebeteria⁴, Bizans (Doğu Roma) döneminde Romanopolis adı ile anılmıştır (Yapıcı 2004: 10).

Murat Nehri havzasındaki Palu demir maden yatağı, Elazığ bölgesinde bulunan önemli maden yataklarındandır. Elazığ bölgesindeki (Ergani-Maden ve Palu) ve Doğu Anadolu’daki zengin demir ve bakır kaynakları Urartu ve Asur krallıkları arasındaki savaşın nedenlerinden biriydi (Çiftçi 2017: 123). Bu nedenle Murat Nehri havzası, ilk çağlarda cazibe merkezlerinden biri olmuştur (Yapıcı 2004: 10).

⁴ Palu kalesindeki Menua’ya ait kitabeden Palu bölgesinin Şebeteria olarak adlandırıldığını öğreniyoruz (Yapıcı 2004: 14, Payne 2006: 70).

Menua döneminde ülke sınırları, batıda Aşağı Murat havzası (Elazığ civarı), kuzeyde Erzurum'dan Ağrı Dağı'na kadar olan bölge, güneydoğuda Urmiye gölünün güney kıyısı arasındaydı (Van Loon 1966: 10). Urartuların Elazığ bölgesine gelişiyle burada oluşan kültür değişikliğini en çarpıcı biçimde belgeleyen arkeolojik kalıntılar, kaleler ve diğer mimari eserlerdir. Bölge, bu dönemde bilinenin çok üzerinde inşa faaliyetlerine sahne olmuştur (Koroğlu 1996: 12). Bilinen Urartu yazıtlarının önemli bir bölümü (bunların çoğu tarihsel içeriktedir) Menua iktidarı döneminden kalmadır. Bu kalıntılara, sadece başkent (Tuşpa) çevresinde değil daha uzak bölgelerde de rastlanmaktadır. Bu durum bizlere Urartuların hakimiyet sahası hakkında bilgi verir (Salvini 2006: 58, Dan 2010: 332).

Harita 1: Urartu Krallığı'nın Batı ve Kuzeybatı Kesimleri (Pınarcık 2012: 472).

Palu kaya yazıtı, Urartuların bölgedeki varlığını ispatlar niteliktedir. Yazıtta, geçen “Şebeteria şehrinin ülkesi” ifadesinden, bölgenin bir krallık merkezi olduğunu anlıyoruz. Şebeteria kenti ülkesinin sınırlarının; kuzeyde Malazgirt ve doğuda Karakoçan'a kadar uzandığını, batı sınırlarının bir bölümünün, Murat kolu olan Munzur Çayı ile ilişkili olduğunu görmekteyiz. Güney sınırları daha çok Murat Nehri ile ilişkili görünse de, Palu'nun güneyini doğu batı doğrultusunda sınırlayan dağlık kuşak oluşturmaktadır (Pınarcık 2012: 195). Palu, Urartu Krallığı'nın batıya açılmasında önemli bir merkezdi. Konumundan dolayı Batı Urartu'nun yönetildiği bir eyalet merkezi, bir uç kale olmuştur (Komisyon Tarihte ve Günümüzde Palu 1998: 32).

Menua, krallığının batı yakası topraklarının korunmasında güvendiği, seferlerinde bir uç kale olarak kullandığı Şebeteria'da gömütler, kaya tünelleri, yazıt ve tapınak gibi mimari yapılarla Batı Urartu'daki egemenliğini pekiştirmiştir (Çevik 1987: 10). Bölgedeki Urartu kalıntılarını incelememiz için öncelikle Palu Kalesi'ni detaylı bir şekilde ele almamız gerekir. Kale, güney ve

doğu eteklerinde Murat suyu ile kuşatılmış, kuzey ve batı taraftan da sarp kayalıklarla korunmuştur. Bu doğal korunaklı yapısıyla, Urartuların yerleşim için ön gördüğü koşulları sağlamaktadır. Kalede Urartulardan günümüze kalan önemli kalıntılar; üç kaya gömütü, Kral Menua'nın yazıtını içeren büyük kaya nişi ve ilgili tören alanı, bir ambara ait olduğu varsayılan kaya oyuğu, kutsal alan, basamaklı yer altı kaya tünelleri, dıştan Murat havzasına inen ayakçaklar, kalenin güneydoğusunda üç sırası korunmuş sur duvarı ana kayaya açılmış sur yatakları ile kaya işaretleridir (Çevik 1987: 13). Tüm bu kalıntılara rağmen, bölge hakkında tarihi bilgi oldukça sınırlıdır. Bu geniş alanda yalnızca bir tane Urartu kitabesi bulunmaktadır. Yani Palu'da sadece Menua'nın kaya yazıtı vardır. Bu da Menua'nın krallığını batı yöresinde genişletmesi sonucu yapılmış bir zafer yazıtıdır (Dan 2012: 58).

Palu kalesindeki, yazıt, üç anıtsal kaya mezarı (başkentteki örnekleri andıran) ve savunma amaçlı kullanılan hendek, bu kalenin önemini ve Şebeteria'nın Urartu döneminde eyalet merkezi statüsünde olduğunu göstermektedir. Kaledeki biri nişli ve iki odalı, diğer ikisi dörder odalı toplam üç kaya mezarı, kayalığın çok dik olan kuzeybatı yüzündedir. Kaledeki bir diğer anıtsal kalıntı kayalığın kuzeybatı yüzündeki 28 satırlık Menua yazıtıdır (Köroğlu 1996: 15-16).

Kalede en iyi bilinen öge ve bilim adamlarınca defalarca ele alınan Menua'ya ait yazıt nişidir. Ana kayaya açılan dikdörtgen yazıt oyuntusu, yaklaşık 3.4x1.5 metre ölçülerindedir. 0.30 m. derinlikteki düz bir yüzeye kazınan Urartu çivi yazıtı iki bölümden oluşmaktadır (Köroğlu, Dinçol 2010: 120). 28 satırlık ilk bölümü yüzeyin üst yarısını kaplarken, 7 satırdan oluşan ikinci bölüm⁵ alt yarı üzerine ortalanmıştır.

Şebeteria'daki kral Menua'ya ait ana kayaya oyulmuş yazıtta: “*Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Şebeteria Şehri'nin ülkesini ele geçirdi ve Supa(ni)⁶ Şehri'ni de ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İspuini oğlu Menua sefere çıktı, Sebeteria ülkesini ele geçirdi, Huzana⁷ Şehri'nin ülkesini ele geçirdi ve Supa(ni) bölgesini de ele geçirdi. Hati(e)⁸ ülkesine dek ulaştı. Tanrı Haldi'ye bu steli diktirdi. Sebeteria Şehri'nde Tanrı Haldi'ye bir tapınak (?) yaptırdı. Sebeteria Şehri'nde... Melitia (Malatya) Şehri kralının hayatını, haraç (ödemesi koşulu) ile bağışladı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğü ile İspuini oğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Bianili ülkesi kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır*” (Payne 2006: 70) ifadeleri yer almaktadır (Resim 2).

⁵ Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim bir başkasına bunları yaptırsa, Tanrı Haldi, Tanrı Teiseba, Tanrı Sivini (ve bütün) Tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler (Payne 2006: 71).

⁶ Antik Çağda Sophene olarak bilinmektedir (Çilingiroğlu 1994: 63, Köroğlu 1996: 63).

⁷ Bugünkü Tunceli Hozat bölgesi olduğu düşünülmektedir (Köroğlu 1996: 75).

⁸ Malatya krallığı olarak bilinmektedir; (Köroğlu 1996: 74).

Resim 2: Kral Menua'nın Palu kaya yazıtı, Murat Nehri'nin sağ kıyısında Palu bölgesinden yaklaşık 1 km uzaklıktadır (Ayman 2013: 332).

Alzi'ye yönelik bu sefer ve Urartu egemenliğinin pekişmesi, batıda Fırat-Murat Bölgesi'ne doğru diğer seferlerin de önünü açmıştır. Palu yazıtından da öğrendiğimiz gibi, Menua Sebeteria'yı, klasik kaynaklardaki Sophene ülkesini işgal etmiş ve Malatya kralını haraç ödemeye zorlamıştır. Bu da Menua'nın Fırat'ı geçmiş olduğunu gösterir. Bu tarihten itibaren Murat su yolu Urartu'nun batı sınırını oluşturacaktır. Supani'nin ele geçirilmesi ve Hitit Bölgesi'ne girilmesi mantiken Alzi Seferi'nin ardından gerçekleşmiş olmalıdır. Dolayısıyla Alzi, batıya yönelik seferler için önemli bir üs olmuştur (Salvini 2006: 60).

Palu kaya yazıtının doğu tarafında, aynı kaya kütesine açılmış, yerden 1.5 m. yükseklikte ve 1 m. genişliğinde kapı benzeri bir mimari öge yer alır. Üst ve arka tarafı büyük ölçüde yıkılan bu kapının fonksiyonunu bilmemekteyiz. Ancak kapının giriş amaçlı kullanıldığı açıktır. Kapının yerden yüksekte oluşu da sürekli işleyen sivil bir kapı olmadığını göstermektedir. Yazıtın önünde oluşturulduğu anlaşılan alanın, batısı uçurum, kuzeyinde yazıt ve kapı, doğusunda kaya şekilleri bulunmaktadır. Tüm bunlar alanın, tören meydanı gibi bir işlevi olduğunu düşündürmektedir (Çevik 1996: 16-17).

Kalede bulunan kaya tünelleri (Resim 3) Urartu kökenlidir. Bunlar, basamaklı iki kaya tüneli ile dıştan Murat Nehri'ne inen basamaklardan oluşmaktadır. İç kale tüneli, kaleye girişte karşılaşılan ilk döşemedir. Kayalığın batı kesiminde yer alan kaya oyuğudur. 16 metrelik bir düzlükte, batı-doğu yönünde uzanan tünel, güneydoğu tarafına yönelerek inişe geçer (Çevik 1996: 18). Kalenin güneydoğu eteğinden Murat Nehri'ne çıkan tünelin ilk aşamada izlenebilen basamaklardan sonra tünelin nereye nasıl gittiğini bugün tespit etmek mümkün değildir. Bu tünelin konumu ve suya ters yöneliminden amacın, daha çok yeraltında bir su kaynağına inmek için olduğu söylenebilir (Yapıcı 2004: 183).

Resim 3: Palu kaya tüneli (Ayman 2013: 332).

İkinci kaya tüneli, doğrudan Murat Nehri'ne inmektedir. Tünel, kalenin güneyinde ayakçakların başladığı kayaların hemen üstünde açılmıştır. Zamanla oluşan toprak dolgu nedeniyle sadece dar ağzı görülebilmektedir. Kaya basamakları ise, ana kayaya usta bir biçimde oyulmuştur (Yapıcı 2004: 184). Basamakların doğu kolunun büyük bölümü ayakçakların devamı şeklindedir. Ancak batı tarafındaki basamaklar daha nitelikli bir işçilikle yapılmıştır. Burada basamaklar doğrudan suya iner ve tam bir merdiven görünümünde olup rahat bir inişi vardır (Çevik 1996: 21). Tüneller kalenin su ihtiyacını karşılamak için yapılmıştır.

Kaya ambarı ise, kalenin güney tarafında bulunan, konum ve yapısından yukarılardan koştugu anlaşılan bir kaya kütesinin içerdiği kaya oyuntusu erzak deposu olarak bilinen bir yapıya ait olmalıdır. Kalenin kuzey eteklerinde bulunan iki büyük kaya kütesinin üstünde bir dizi işaret oyulmuştur. İlk kütlede 90 ve 100 cm. çapında yan yana iki yuvarlak ve yine bunlarla ilişkili olarak kuzeye yönelik 1.70 cm. uzunluğunda bir kanal bulunur. İlk kütlede 5 m. kuzeyindeki ikinci kütlede ise 70 cm. uzunluğunda bir kanal bulunmaktadır. Kanalin uzunluğu 4 metredir (Çevik 1996: 25, Yapıcı 2004: 185).

Bir diğer Urartu izi olan kaya mezarlarına bakacak olursak, Elazığ ve çevresinde saptanmış kaya mezarlarının sayısı on kadardır (Koroğlu 1996: 35). Çok odalı kaya mezarları ise Palu gibi anıtsal surları, kare tapınakları ve tarihlenebilir küçük buluntularıyla, Urartu devlet geleneğini yansıtan büyük kentlerde, eyalet merkezlerinde olur (Koroğlu 2008: 25). Palu kalesindeki üç mezarın Urartu Krallığı döneminde yapıldığı bilinmektedir. Palu mezarları Veli Sevin tarafından iki grup altında incelenmiştir. Ortak bir yolla inilebilen 4 odalı I. ve II. mezarlar bu bölgeye özgü kemerli girişleri nedeniyle birinci grubu; III. mezar ise, ana odasının yan duvarlarındaki 5 adet niş nedeniyle ikinci gruba konmuştur. Üç adet anıtsal kaya mezarı Palu stadelinin oldukça dik olan kuzeybatı yüzünde yer almaktadır. Bunlardan I ve II no.lu mezarlara aynı yolla,

daha alt seviyede olan III. no.lu olanına ise ayrı bir yol ile inilmektedir (Koroğlu 1996: 36, Zorlu 2009: 35).

Üç adet anıtsal kaya mezarı Palu stadelinin oldukça dik olan kuzeybatı yönünde yer almaktadır. I ve II no.lu mezara aynı yolla, III no.lu mezara ise ayrı bir yolla inilmektedir. I. mezarın kapı boyutu 0.95x1.50 m., ana oda 3.55x4.70x2.45 m. olup oda sayısı 4+çukurdan oluşmaktadır. Bu kaya mezarı Palu'daki üç kaya mezarından en nitelikli işçilik gösteren yapıdır. Girişin hemen önünde 1 oda, diğer 3 odaya geçit veren ana mekân konumundadır. II. mezar, I. mezarın doğusunda kalır. Bu kaya mezarın kapı boyutu 1.10x1.65 m., ana oda 3.85x4.25x2.40 m. olup oda sayısı 4'tür. Bu mezarda odalar bitirilmemiş izlenimi veren oval formdadır. III. mezara ise, ayrı bir basamaklı yol ile ulaşmakta olup diğer iki mezardan daha alt seviyededir. Mezar girişinin doğusunda, kayalığın kuzeye bakan tarafında kemerli büyük bir niş vardır. Bu kaya mezar diğer kaya mezarlarından farklı olarak iki odadan oluşmaktadır. Kapı boyutu 1.10x1.75 m. olup, ana oda 3.10x3.40x2.35 metredir. Ana odada 5 adet niş bulunmaktadır. Ana odadan geçilen ikinci oda iyi işçilik göstermeyen düzensiz bir biçimde bırakılmıştır (Koroğlu 1996: 38-39, Koroğlu 2008: 24).

Palu'daki üç kaya mezar, buradaki gömütlerin Urartu gömütleri içindeki yeri ile birlikte, Şebeteria'nın Urartu dönemindeki önemini belgelemektedir (Yapıcı 2004: 190). Kalenin incelediğimiz konumu ve tüm yapısal zenginlikleri kentin bir eyalet merkezi olduğu iddiasını doğrulamaktadır.

Sonuç

Şebeteria bölgesi tarih boyunca uygarlıkların ilgisini çekmiş, birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Gerek yer altı kaynakları gerekse doğal korunaklı yapısıyla, özellikle Urartular için önemli bir yerleşim alanı olmuştur. Urartu Krallığı'nın Şebeteria hakimiyeti Kral Menua dönemine denk gelmektedir. Menua'ya ait Palu kalesindeki yazıt, Urartuların Doğu Anadolu yayılımı ve hakimiyet sahası hakkında önemli bilgiler vermektedir. Kaledeki Urartu kalıntıları incelendiğinde, Şebeteria'nın Urartular için sıradan bir yerleşim alanı değil bir eyalet merkezi statüsünde olduğu anlaşılmaktadır. Kalenin bulunduğu konum ve doğal korunaklı yapısı, Urartular için hem ön görülen yerleşim modelini karşılamakta hem de stratejik konumuyla batı seferlerinin güzergahı olmuştur.

Urartular MÖ 9-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu'da büyük bir siyasi yapı oluşturmuşlardır. Urartu devlet teşkilatı, güçlü bir merkezi otoriteye sahip olup, ülke eyaletlere atanan valiler aracılığıyla yönetilmiştir. Şebeteria da bu eyaletlerden biri olmuştur. Çok odalı üç kaya mezarı, Menua'ya ait yazıt nişi, kaya tünelleri, ayakçaklar, kutsal alan, sur duvarı ve yazıtta varlığı bildirilen Tanrı Haldi'nin tapınağı gibi kalıntıları eyalet merkezi olduğunu ispatlar niteliktedir. Urartularda çok odalı mezarlar, krallar ve yerel yönetici sınıfın gömülmesi

İçin tasarlanmıştır. Palu kalesindeki üç adet çok odalı kaya mezarı bize bölgenin sıradan bir Urartu yerleşimi olmadığını aksine yüksek düzey yöneticilerin konakladığı bir eyalet merkezi olduğunu düşündürmektedir.

KAYNAKÇA

ARSLANTAŞ, Yüksel (2014), “En Eski Çağlardan Pers Dönemine Kadar Harput”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 3, Mayıs-Ağustos.

ARSLANTAŞ, Yüksel (2013), *Tarih Öncesi Dönemde Elazığ*, Ankara.

AYMAN, İsmail (2013), *Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

BİNGÖL, Akın (2013), “Hurri’lerin Siyasi Organizasyonları,” *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: VI, s. 116-133.

BOARDMAN, John (2003), *The Cambridge Ancient History The Prehistory of the Balkan; the Middle East and the Aegean World, Tenth to Eighth Centuries B.C.*, United Kingdom at the Universty Press, Cambridge.

BOURNOUTIAN, George A. (2006), *A Concise History of the Armenian People (From Ancient Times to Present)*, Mazda Publishers, California.

CARTWRIGHT, Mark, *Urartu Civilization*, Ancient History Encyclopedia, https://www.ancient.eu/Urartu_Civilization/ 15/08/2018.

ÇEVİK, Nevzat (1996), *Şebeteria Batı Urartu’da Bir Kent ve Kaya Anıtları*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

ÇİFTÇİ, Ali (2017), *The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom*, Brill Publishing, Boston.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan (1994), *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.

DAN, Roberto (2010), The Archaeological and Geographical Landscape of Urartu, Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, May 5th – 10th 2009, Roma Universty, s. 331-340.

DAN, Roberto(2012), From Tuşpa From Militia, Further Considerations on the Westward Expansion of the Kingdom of Urartu, Armenian Journal of Near Eastern Studies (AJNES), Cilt: VII, Sayı: 2, s. 54-83.

KOMİSYON (1982), “Elazığ”, Yurt Ansiklopedisi, Anadolu Yayıncılık, İstanbul.

KOMİSYON (1998), Tarihte ve Günümüzde Palu, İsmat İstanbul Matbaacılık, İstanbul.

KÖROĞLU, Kemalettin (1996), *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

KÖROĞLU, Kemalettin (2011), Urartu Doğu’da Değişim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

KÖROĞLU, Kemalettin (2008), “Urartu Kaya Mezar Geleneği ve Doğu Anadolu’daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni”, *Arkeoloji ve Sanat* 127, s. 21-38.

KÖROĞLU, Kemalettin, DİNÇOL, M. Ali (2010), *Palu Yazıtı Üzerine Bir Not*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Anadolu Araştırmaları Dergisi, Sayı: 19/1, s. 123-129.

LUCKENBILL, Daniel David (1926), *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, The Universty Chicago Press, Chicago.

PAYNE, Margaret R. (2006), *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

PAYNE, Margaret R., SEVİN, Veli (2001), A New Urartian Inscription From Elazığ/Bahçecik Eastern Turkey, SMEA XLIII/1, s. 111-119.

PINARCIK, Pınar (2012), Urartu ve Assur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

PINARCIK, Pınar (2012), Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler, Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt: XXVII, Sayı: 2, s. 459-482.

PINARCIK, Pınar (2014), Urartuların Başkentleri, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 33, Sayı: 56, S. 35-54.

RADNER, Karen (2011), *Assyrians and Urartians, The Oxford Handbook of Ancient Anatolia: (10.000-323 BCE)*, Edited by Gregory McMahon and Sharon Steadman.

SALVINI, Mirjo, ÇİLİNGİROĞLU, Altan (2009), "The Eastern Provinces of Urartu and the Beginning of History in Iranian Azerbaijan", Altan Çilingiroğlu'na Armağan, İstanbul.

SALVINI, Mirjo (2006), *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

SALVINI, Mirjo (2014), "The Spread of the Cuneiform Culture to the Urartian North (IX-VII Century BCE)", Edition Open Access.

TAN, Armağan (2010), Urartu Krallığı'nın Kuruluşu, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

VAN LOON, Maurits Nanning (1966), *Urartian Art, Its Distinctive Traits In The Light Of New Excavations*, İstanbul, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut.

YAPICI, Süleyman (2004), *Palu, Tarih, Kültür, İdari ve Sosyal Yapı*, Anıl Matbaa, Ankara.

ZORLU, Ferda (2009), Urartu Ölü Gömme Adetleri, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.